

A discourse analysis of the representation of the West in the Iranian senior high school textbooks

Mohammadali Khalili¹, Hamdallah Akvani^{*2}, Vahed Zarifi³

پندیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶

دویافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۰۳

Accepted Date: 2024/06/05

Received Date: 2024/01/23

Abstract

Problem statement: Confrontation with the 'West' is one of the most important events that have affected the life of the Iranians, and many believe that this issue is a fundamental challenge. On the one hand, this confrontation has familiarized the Iranians with global developments and has caused them to be influenced by material and spiritual achievements of modernity; on the other hand, it has created a dense bewilderment and extensive gaps in different areas of Iranian life, especially in cultural and social arenas. Simultaneous with this confrontation, the representation of the West has also become a substantial part in the Iranian-Islamic culture, politics and society.

Taking a position against 'the West' and 'modernity' as well as determining the position of the West in the new world order is part of the main issues faced by different Iranian currents of thought. Assuming a stance for or against the West has been the central element of thinking about the non-Iranian world since the Constitutional Revolution. Therefore, the knowledge of the West and modernity has continued to be an important issue for the thinking in the Iranian society before and after the Islamic Revolution.

One of the most important cultural parts of Iranian society after the Islamic Revolution, which can be a platform for examining the way of thinking about the West, is the content of instructional textbooks. The researchers and specialists of curriculum planning in Iran examine and compile the contents of textbooks considering various challenges. In fact, in the process of textbooks compilation, the examination of the West has always been counted as one of the central challenges of Iran. Therefore, the representation of the 'West' in

¹. MA Student, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Yasouj University, yasouj, Iran.

². Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Yasouj University, yasouj, Iran.

*Corresponding Author

Email: akvani@yu.ac.ir

³. Assistant Professor, Department of literature and foreign Languages, Faculty of Humanities, Yasouj University, yasouj, Iran.

the texts of the educational books in the Islamic Republic of Iran can be traced as an important part of the cultural infrastructure of the Iranian society.

It seems that in order to understand the role of textbooks in shaping the mental images and impressions of the Iranians and their interpretation and judgment of the West, it is necessary to examine how the West is represented in these works simply because many judgments and individual and social attitudes of Iranian society can be formed by such texts. In line with the above argument, the current study seeks to answer the question of how the West has been represented in Iran's senior high school textbooks.

Theoretical framework of the study: The theoretical framework of this research has been derived from the theory of Nativism. In its broadest sense, Nativism is a doctrine that calls for the return to, recovery, or continuation of indigenous cultural customs, beliefs, and values. Respecting the "authentic identity of the insider" is at the center of the discourse of Nativism. Nativism usually evaluates itself against the other. It also emphasizes the belief in the superiority of 'one's' thoughts over 'other's'. The nativists usually criticize the western way of thinking, which is modernity and includes the doctrines that were raised in the West after the Enlightenment Movement and Protestantism. In the discourse of Nativism, modernism is the technical aspect and objective achievements of western civilization. This part of the western civilization is always discussed in the nativist theories. In the discourse of Nativism, the source of many social and cultural corruptions in contemporary Iran is the ignorance of traditional beliefs and values and the thoughtless adaptation and extreme imitation of western culture and beliefs.

Method: In this research, the discourse governing the compilation of textbooks in Iran about the West has been critically examined. In order to select the categories of this research, by examining the sources that discuss the concept of the West, the categories and indicators of the West were first collected through inductive and comparative methods. After consulting with experts, the categories were then categorized. It should be pointed out that discourse analysis was carried out drawing upon Van Dijk's method. It is obvious that in order to explain Van Dijk's discourse analysis method, knowledge of the textual signs and linguistic elements of the texts is a must. According to Van Dijk, if ideologies are to be learned, expressed, reinforced, and reproduced through discourse, we must seek to find strategies, signs, and linguistic elements that are reproducible in the context of discourse. Therefore, in order to analyze the discourse of textbooks, each text of the textbooks that was selected and grouped into the established categories was analyzed using Van Dijk's "Socio-Cognitive Discourse Analysis".

The materials of the study included the senior high school textbooks of current use in the Islamic Republic of Iran. Eight textbooks out of the senior high school subjects published in 1400 were randomly selected. Then a total

of 90 propositions were extracted from these textbooks and reviewed. Using the theory of Nativism, five categories about the West were extracted, and the selected propositions were carefully examined.

Results: The results of data analysis revealed that the authors represented the West based on the discourse of Nativism. In confronting with marginalizing the East by the Western world, the authors of these texts, using the discourse of Nativism, have called for returning to the original identity, relying on internal strength, returning to the spiritual dimension of man, paying attention to local beliefs and customs, educating the generation according to local culture, and religion-oriented concepts. As a result, just as in Orientalism which represents the Eastern culture with limited stereotypes, the senior high school textbooks have represented the West with stereotypes such as materialism, worldliness, utilitarianism, profit seeking, disintegration, collapse, aggression, colonialism and exploitation. In other words, the categories like 'western identity', 'modernism', 'other evaluation' and 'western culture and beliefs' are represented as negative characteristics of the western culture and society in these texts. Nonetheless, the authors' view of the West turned out to be radically different regarding the category of science and technology. To put this into perspective, not all the characteristics of the West were represented as negative. In fact, textbooks did not negate progress and development as well as technology; on the contrary, they suggested the formation of a local model based on local culture for the development and advances of today's technologies. Therefore, it can be concluded that a distinction was made between the culture and values of the West and its science and technology in the nativist discourse of the textbooks. This implies that we can safely utilize western technology and reject western modernism, secularism and humanism

Keywords: Modernity, Nativism, Orientalism, Textbooks, West

تحلیل گفتمان بازنمایی غرب در کتب درسی دوره متوسطه دوم

محمد علی خلیلی^۱ حمداله اکوانی*^۲ واحد ظریفی^۳

چکیده

هدف: هدف این پژوهش، شیوه بازنمایی غرب در کتب درسی دوره متوسطه دوم جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

روش: این تحلیل با استفاده از نظریه بومی گرایی و روش‌شناسی تحلیل گفتمان انتقادی تئون ون دایک انجام شده است. در بین کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم هشت کتاب انتخاب و از آنها در مجموع، ۹۰ گزاره استخراج و نقد و بررسی شدند. با استفاده از نظریه بومی گرایی پنج مقوله در مورد غرب استخراج و گزاره‌های انتخاب شده از کتاب‌ها مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها: نتایج تحلیل داده‌ها نشان داد نویسندگان بر اساس گفتمان بومی گرایی، غرب را بازنمایی کرده‌اند. در این متون، مقوله‌های «هویت غرب»، «مدرنیسم»، «ارزیابی دیگری» و «فرهنگ و باورهای غرب» با ویژگی‌های منفی بازنمایی شده است. اما در مقوله علم و تکنولوژی، نگاه نویسندگان به غرب متفاوت است. بنابراین همه ویژگی‌های غرب منفی بازنمایی نشده‌اند. از این رو می‌توان نتیجه‌گیری کرد در گفتمان بومی گراییانه متون درسی، بین فرهنگ و ارزش‌های غرب با علم و تکنولوژی آن می‌توان تمایز قائل شد؛ تکنولوژی را به خدمت گرفت و نوگرایی، سکولاریسم و اومانیزم را طرد و نفی کرد.

کلیدواژگان: کتاب‌های درسی، غرب، مدرنیته، شرق‌شناسی، بومی گرایی

^۱. محمد علی خلیلی، دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

^۲. نویسنده مسئول: حمداله اکوانی، دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

Email: akvani@yu.ac.ir

* نویسنده مسئول:

^۳. استادیار، گروه زبان انگلیسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

در ادبیات علوم انسانی، «غرب» معانی مختلفی دارد. مقصود از غرب در این پژوهش، غرب فکری و فرهنگی است؛ به معنای نوعی فکر، اندیشه و فرهنگ که از عصر روشنگری تاکنون به عنوان یک نظام معنایی مطرح شده است. بر این اساس، غرب واقعیتی است که در عصر حاضر همه حوزه‌های اجتماعی چون سبک زندگی و رفتارهای فردی گرفته، تا مسائل کلان فرهنگی و اقتصادی در جهان امروز را تحت سیطره خود قرار داده است (Kalateh Sadati, 2014). مواجهه با «غرب»، از مهمترین رخدادهایی است که زیست جهان ایرانی را تحت تأثیر قرار داده و بسیاری بر این باورند که این مساله چالشی اساسی است که از یک سو موجب آشنایی ایرانیان را با تحولات جهانی و و تأثیرپذیری از دستاوردهای مادی و معنوی مدرنیته شد و از سوی دیگر باعث درهم ریختگی و شکاف‌های متراکم در حوزه‌های مختلف زندگی ایرانیان به ویژه در میدان فرهنگ و اجتماع شد. شروع رویارویی ایرانیان با «غرب»، قدمتی ۱۵۰ ساله دارد و به دوران قاجار و مساله رویارویی‌های نظامی ایران و روس برمی‌گردد. غرب از آن زمان تا کنون در منظومه معنایی و عینی زندگی انسان ایرانی مساله بوده است. برای «انسان ایرانی»، پس از نخستین برخورد با دیگری (که در شکل امپریالیسم نظامی رخ داد)، پرسش از کیستی، صورتی جمعی و اجتماعی به خود گرفت؛ پرسش «من کیستم؟» بدل شد به پرسش‌های دیگری نظیر «ما کیستیم؟»، «ما در برابر غرب چگونه‌ایم؟»، «چرا نسبت به آن‌ها عقب‌مانده‌ایم؟»، «آن‌ها چه کرده‌اند و ما چه کرده‌ایم؟» و الخ.

از این رو مساله غرب در از فرهنگ عامه تا نوشته‌ها و آثار فکری و فرهنگی معاصر ایران از محورهای مهم بحث بوده و هست. توجه به ویژگی‌های غرب در بسیاری از آثار و نوشته‌های ایرانیان دیده می‌شود؛ بنابراین موضع‌گیری در مقابل «غرب» و «مدرنیته» و همچنین تعیین جایگاه غرب، بخشی از عمده‌ترین مواردی است که روشنفکران ایرانی با آن مواجه‌اند (Roostaei, Ranjbar, & Shirkhani, 2020). از سوی دیگر، امروزه با برجسته شدن نظام جهانی در مقابل دولت‌های ملی، مسئله هویت پررنگ‌تر از قبل شده است. در اشکال افراطی هویت‌سازی دیده می‌شود که «ماسازی» به غیریت‌سازی مطلق و دوقطبی تبدیل می‌شود. در تقابل «خود» و «دیگری»، نهاد اجتماعی و فرهنگی یک ملت تایید، و فرهنگ و صورت‌های اجتماعی دیگر رد و انکار می‌شوند. تجربه‌های منفی سیاست غربی در قبال ایران از دوره قاجار به بعد کم‌کم در قالب شکل‌گیری نوعی سیاست مقاومت در برابر بیگانه و احساس حضور توطئه‌آمیز آن در همه مسائل بروز پیدا کرد. پیدایش مفاهیم غرب‌زدگی، اسلام‌گرایی، بازگشت به خویش‌تن و حاشیه‌گرایی نمودهایی از این سیاست هستند که در پی تمایز میان «ما» (شرقی‌ها) و «دیگری» (غربی‌ها) هستند. بازنمودهای این مسئله در آثار بسیاری از روشنفکران ایرانی دیده می‌شود؛ طرح «مقایسه تمدن آسیا و غرب» در نظر شایگان، طرح و تمسک به مفهوم «غرب‌زدگی» از سوی فردید، آل احمد و داوری اردکانی، بحث درباره «سه فرهنگ و هویت (ایرانی - اسلامی - غربی)» در آثار سروش، «امتناع اندیشه و انحطاط تمدن ایرانی» در آثار سیدجواد طباطبایی و آرامش دوست‌دار و «مشکله هویت ایرانیان» در نظر فرهنگ رجایی، برخی از این تلاش‌ها هستند. البته این فهرست را می‌توان بسیار بیشتر

از این ادامه داد. اما همین بس که بدانیم پیش و پس از انقلاب اسلامی، شناخت غرب و مدرنیته به مسئله‌ای مهم برای ایرانیان بدل شده بود.

یکی از مهمترین بخش‌های فرهنگی جامعه کنونی که می‌تواند بستری برای بررسی نظام معنایی ایرانی در مورد غرب باشد، محتوای کتب درسی آموزش و پرورش است. چرا که در مدل‌های مختلف برنامه درسی تا حد زیادی، کارایی و اثربخشی یادگیری به نوع محتوای ارائه شده بستگی دارد (Esfijani et al, 2008). در حال حاضر، در نظام آموزش و پرورش ایران، نظام برنامه ریزی درسی متمرکز است. همین امر سبب شده که کتب درسی، به عنوان شاخص اصلی محتوا، محسوب شوند. این واقعیت، پژوهشگران و متخصصان برنامه‌ریزی درسی را برآن داشته محتوای کتب درسی را با توجه به چالش‌های مختلف مورد بررسی قرار دهند (Herfati, 2019). بنابراین چگونگی بازنمایی «غرب» را در متن کتاب‌های درسی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران می‌توان پیگیری کرد.

بر اساس بسیاری از اندیشه‌های اجتماعی معاصر، حداقل بخشی از شناخت ما مبتنی بر بازنمایی و در قالب زبان و گفتمان رخ می‌دهد. از سوی دیگر، فرض می‌شود نحوه بازنمایی و تصویرسازی از واقعیت، عین واقعیت است (Mehdizadeh, 2014). از این رو برای فهم نقش کتب درسی در شکل‌دهی به تصاویر و برداشت‌های ذهنی افراد و تفسیر و قضاوت آن‌ها از غرب، ضرورت دارد چگونگی بازنمایی غرب در این آثار، مورد بررسی قرار گیرد؛ چرا که بسیاری از قضاوت‌ها و نگرش‌های فردی و اجتماعی جامعه ایران، می‌توانند به وسیله چنین متونی شکل بگیرند. بنابراین این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که غرب در کتاب‌های متوسطه دوم نظری ایران چگونه بازنمایی شده است؟

چارچوب نظری بحث: بومی‌گرایی

چارچوب نظری این پژوهش برگرفته از منظومه مفهومی نظریه بومی‌گرایی است. بومی‌گرایی در گسترده‌ترین معنا آموزه‌ای است که خواستار بازآمدن، بازآوردن، یا ادامه رسوم، باورها، ارزش‌های فرهنگی بومی است (Boroujerdi, 2015). رابرتسن (۱۹۹۶) بر این باور است که بومی‌گرایی نوعی «ایدئولوژی خانه» بوده و دارای پارادیم‌های نوستالوژیک است. به نظر او بومی‌گرایی در «نگاه به تاریخ به عنوان زوال، احساس از دست رفتن تمامیت و کامل، احساس از دست رفتن خویشتن خود و احساس از دست رفتن استقلال» تجسم می‌یابد (Rabertson, 2001). گلنر (۱۹۸۵) می‌نویسد میل به بومی‌گرایی، «از اشتیاق به حفظ عزت نفس سرچشمه می‌گیرد، از آرزوی رسیدن به هویتی که از بیگانه اخذ نمی‌شود، از احتراز از تقلید صرف، از میل به درجه دوم نبودن و از بازتولید نکردن الگوی بیگانه». پین (۱۹۸۹) بومی‌گرایی را محصول عصر «جهانی‌شدن» می‌داند و برخی دیگر مانند فرانتس فانون آن را پاسخ ممالک جهان سوم به سیاست‌های استعمارگرایانه کشورهای اروپایی قلمداد می‌کنند. کاستلز بومی‌گرایی را در اشکال مختلف آن بازگشت به بنیادها و ریشه‌ها با عنوان «هویت مقاومت» در ارتباط متقابل با فرآیندهای جهانی شدن ارزیابی می‌کند (Castels, 2001). از سوی دیگر، گفتمان‌های بومی‌گرایی در تلاش برای حراست از «سنت سالم، کلاسیک، پیشاستعماری و بومی در صدد اجتناب از تأثیرات فرهنگ جاری و فرهنگ عامه‌پسند در

عصر جهانی شده‌ها بوده‌اند» (Pin, 2003). اما نکته مهمی که باید در نظر داشت این است که بومی‌گرایان اگرچه غرب‌ستیز بودند ولی هرگز همه دستاوردهای مغرب‌زمین را نفی نمی‌کردند و اعتقاد داشتند باید به اخذ هشیارانه فناوری‌های غربی اقدام ورزید (Akbar, 2021). منظومه مفاهیم محوری بومی‌گرایی را می‌توان اینگونه مطرح کرد:

- هویت: ارج نهادن به «هویت اصیل خودی» در کانون گفتمان بومی‌گرایی قرار دارد. بومی‌گرایی بر شناخت خود از هرگذر ارزش‌ها، باورها و سنت‌های اصیل «خودی» تاکید دارد. بومی‌گرایی در باورهای عمیقی چون مقاومت در برابر فرهنگ غیر، ارج نهادن به هویت «اصیل» و راستین قومی خویش، و آرزوی بازگشت به «سنت فرهنگی آلوده نشده بومی» ریشه دارد.

- ارزیابی دیگری: بومی‌گرایی معمولاً خود را مقابل دیگری ارزیابی می‌کند. بومی‌گرایی همچنین وجهی از باور به برتری افکار "خودی" در مقابل "دیگری" را برجسته می‌سازد.

- نقد مدرنیته: بومی‌گرایی حاصل مواجهه با غرب است و بومی‌گرایان معمولاً گفتمان غرب وجه فکری غرب که همان مدرنیته است و شامل آموزه‌هایی است که پس از روشنگری و پروتستانیسم در غرب مطرح شده است را نقد می‌کنند.

پذیرش نسبی مدرنیسم: در گفتمان بومی‌گرایی مدرنیسم وجه تکنیکی و فنی و دستاوردهای عینی تمدن غربی است. این بخش از تمدن غرب همواره در نظریه‌های بومی‌گرایانه مورد بحث و بررسی است. نقد فرهنگ و باورهای غربی: در گفتمان بومی‌گرایی اصل بر خاص‌بودگی و اصالت فرهنگ هاست. از این زاویه غرب پس از مدرنیته و مدرنیسم را دارای فرهنگی می‌دانند که به شدت از مبانی الهی و انسانی فاصله گرفته و به دنبال انتشار خود در تمام دنیاست. در گفتمان بومی‌گرایی سرچشمه بسیاری از تباهی‌های اجتماعی و فرهنگی در ایران معاصر، همانا فراموشی باورها و ارزش‌های سنتی و تقلید افراطی از فرهنگ و باورهای غربی است.

در ایران ریشه‌های بومی‌گرایی به تحولات فکری انقلاب مشروطه بر می‌گردد. روشنفکران مشروطه اغلب دارای گرایش‌های غرب‌گرایانه بودند. با این وجود در همان زمان نیز فکر بومی‌سازی حداقل به شکل اخذ علم و تکنیک غربی با حفظ فرهنگ بومی در میان عده معدودی از این روشنفکران وجود داشت. عبدالرحیم طالبوف، سید جمال‌الدین اسدآبادی، ملک‌الشعراى بهار، کاظم‌زاده ایرانشهر از مهم‌ترین روشنفکرانی هستند که در آثار خود به ترویج اندیشه بومی‌سازی مبادرت ورزیدند و آن را به‌عنوان راهکاری برای برون‌رفت ایران از عقب‌ماندگی معرفی کردند. این دسته از روشنفکران به‌نوعی از بومی‌سازی اعتقاد داشت که در آن علم و فناوری غربی از فرهنگ مغرب‌زمین تفکیک شده باشد و بیشتر بر بومی‌سازی علمی تأکید داشت. وجه دیگر بومی‌سازی متفکرانی مثل سید جمال معطوف به حفظ سنت‌های دینی حاکم بر جامعه بود. بومی‌سازی او را می‌توان نوعی بومی‌سازی دینی نامید که بعداً به اشکال دیگر در دوره پهلوی دوم بازتولید شد (Akbar, 2021).

در دوره پهلوی نیز این جریان فکری تداوم داشته و واضعان آن همگی به نوعی منتقد اخذ فرهنگ و تمدن غربی بوده و بر بازگشت به خویشتن به عنوان راهکار رهایی از عقب ماندگی تأکید داشتند. نوشته‌های بومی‌گرایان این دوره همانند اسلاف سه خصیصه کلیدی است؛ اولاً علم، صنعت و فناوری را از حوزه‌هایی چون سیاست، فرهنگ و اجتماع جدا می‌سازد. دومین خصوصیت این است که فرهنگ غربی را نقد و فرهنگ غربیان را حتی برای جوامع غربی مضر قلمداد می‌کند. سوم آنکه تقلید کورکورانه از غرب را معضلی جدی در جامعه ایران تلقی می‌کنند. بسیاری از بومی‌گرایان برخلاف بسیاری از روشنفکران غرب‌گرا بر حفاظت از سنت‌های ایرانی - اسلامی به عنوان بستر الگوی بومی پیشرفت تأکید می‌کنند و معتقدند این سنت‌ها باید به هر شکل حفظ شوند. بومی‌گرایان همچنین سخت پایبند سنت‌های دینی جامعه هستند. احمد فردید، فخرالدین شادمان، جلال آل احمد، علی شریعتی از جمله اندیشه‌ورزان گفتمان بومی‌گرای در این دوره هستند.

پس از انقلاب اسلامی رویکرد بومی‌گرای به عنوان یکی از ذخایر گفتمانی اصلی ایران در حوزه‌های مختلف جامعه اعم از صنایع، کشاورزی، سیاست، علوم انسانی، علوم اجتماعی و... راه یافت. یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی که گفتمان بومی‌گرای به آن را پیدا کرد فرهنگ و هنر بود. بنابراین رویکرد بومی‌گرای محور اصلی مسائل فرهنگی گردید و خصوصاً حوزه کتاب‌ها و کتاب‌های درسی را نیز مورد توجه ویژه قرار داد. به نظر می‌رسد مؤلفان کتاب‌های درسی در تالیف کتب درسی، گفتمان بومی‌گرای را در تقابل با اندیشه‌های شرق‌شناسی و غرب‌زدگی به کار بسته‌اند. به گونه‌ای که در این کتاب‌ها به مسائل بومی و فرهنگ اصیل ایرانی-اسلامی پرداخته شده است.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش گفتمان حاکم بر کتاب‌های درسی در خصوص غرب بررسی شده است. برای گزینش و انتخاب مقوله‌های این پژوهش، ابتدا از طریق بررسی منابعی که در خصوص مفهوم غرب سخن گفته، مقولات و شاخصه‌های غرب، با دو روش استقرایی و قیاسی جمع‌آوری و پس از مشورت با متخصصان، مقوله‌ها استخراج و دسته‌بندی گردید. سپس برای تحلیل و نقد داده‌ها از تحلیل گفتمان به روش ون‌دایک استفاده شد.

جدول ۱- مقولات و شاخص‌های غرب در گفتمان بومی‌گرا

ردیف	عنوان مقوله
۱	هویت غرب
۲	ارزیابی دیگری
۳	فرهنگ و باورهای غرب
۴	مدرنینه
۵	مدرنیسم، علم و تکنولوژی

تحلیل گفتمان اجتماعی‌شناختی ون دایک

الگوی تحلیل گفتمان ون دایک، سه بعد اصلی دارد: یک) کاربرد زبان؛ دو) برقراری ارتباط میان باورها (شناخت)؛ سه) تعامل در موقعیت‌های اجتماعی (Van Dijk, 1997). ون دایک (۱۹۹۸) معتقد است باید چارچوب منطقی محکمی برای مطالعه روابط میان شناخت، قدرت و گفتمان وجود داشته باشد. چون او شناخت را دارای ابعاد اجتماعی مهمی می‌داند. وی برای تبیین شناخت از رویکردهای اجتماعی بهره می‌جوید. بنابراین اگر جامعه دارای فرآیندهای شناختی باشد، تأثیرگذاری آن بر ماهیت این فرآیندها انکارناشدنی است و در شکل‌گیری محتوا و ساختار تصورات ذهنی افراد جامعه نقش دارند. بررسی جنبه‌های اجتماعی شناخت و طرح‌واره‌ها، مانند خود_طرح‌واره و گروه_طرح‌واره روشن خواهد ساخت که انسان چگونه، چیزی را درک و تفسیر و نسبت به خود و دیگران عمل می‌کند. از این جهت است که باید رویکرد تحلیل گفتمان اجتماعی_شناختی را برگزید. ایدئولوژی بر ساختارهای ذهنی انسان اثر می‌گذارد، چه در تولید و چه در چگونگی درک مفاهیم گفتمان. سخن و متن هر دو تا اندازه‌ای از ایدئولوژی الهام می‌گیرند. به همین سبب، انتخاب واژگان و نوع سبک، بیشتر متأثر از ایدئولوژی هستند تا تحت تأثیر مقوله‌های نحوی ساخت (واژه و ساخت جمله). به بیان دیگر، واژگان بر اساس دیدگاه‌های شخص و وابستگی ایدئولوژیکی در کنار هم می‌نشینند و گفتمان را شکل می‌دهند. بنابراین، اگر بخواهیم به ماهیت ایدئولوژی‌ها برگردیم، بایستی خود_طرح‌واره‌ها و گروه_طرح‌واره‌ها را بیشتر بشناسیم. همچنین باید ببینیم هر شخص و گروهی چه نوع تصویری از خود و گروهش در ذهن دارد. بر پایه آموزه‌های ون دایک، هنگامی که فردی درباره خود و گروهش فکر می‌کند و یا با گروه‌های دیگر در ستیز است، برای دفاع از خود و گروهش به راهبردی کلی در گفتمان‌ها دست می‌یابد. این اصل چارچوب گفتمان‌های ایدئولوژیک را شکل می‌دهد و روش حرف زدن و نوشتن درباره خود و دیگران را مشخص می‌کند (Van Dijk, 2014). این جا است که مربع ایدئولوژیک ون دایک بنا نهاده می‌شود که چهار گزاره دارد: ۱. بیان و تأکید بر اطلاعاتی که مشتمل بر نکته‌های مثبت درباره ما است ۲. بیان و تأکید بر اطلاعاتی که مشتمل بر نکته‌های منفی درباره دیگران است ۳. توقیف و رفع تأکید از اطلاعاتی که دارای نکته‌های منفی در باره ما است و ۴. توقیف و رفع تأکید از اطلاعاتی که مشتمل بر نکته‌های مثبت درباره دیگران است (Van Dijk, 2000).

مربع ایدئولوژیک می‌تواند برای تحلیل تمام سطوح ساختارهای گفتمان به کار رود. این احتمال‌ها از نظر محتوای شان، می‌توانند برای تحلیل معنایی و واژگانی هم به کار روند. استفاده از جفت‌واژه‌های مخالف «تأکید کردن» و «تأکیدزدایی»، بسیاری از اشکال تنوع ساختاری را ممکن می‌سازد: می‌توانیم به «تفصیل یا به اختصار» درباره چیزهای خوب «ما» یا چیزهای بد «آن‌ها»، «آشکارا یا پنهانی»، به «تصریح یا تلویح»، با «مبالغه و حسن تعبیر»، و با «عناوین بزرگ و کوچک» و مانند این‌ها صحبت کنیم. به عبارت دیگر، گفتمان‌ها شیوه‌های متعددی برای «تأکید کردن بر» یا «تأکیدزدایی از» معانی دارند و همین که این‌ها واجد مبنای ایدئولوژیکی شوند می‌توانیم تجلی ایدئولوژی در بسیاری از سطوح گفتمان را تحلیل کنیم (Van Dijk, 2014).

بدیهی است که برای تبیین روش تحلیل گفتمان ون دایک، به شناخت نشانه‌های متنی و عناصر زبان‌شناختی متن‌ها نیازمند هستیم. ون دایک می‌نویسد اگر قرار است ایدئولوژی‌ها از طریق گفتمان، آموخته شوند، بیان شوند، تقویت و باز تولید شوند، باید به دنبال یافتن استراتژی‌ها، نشانه‌ها و عناصر

زبان‌شناختی باشیم که در متن گفتمان، تکرارپذیر باشند. او ضمن اشاره به ضمیر «ما» و «آن‌ها» بر آن است نشانه‌های متنی را معرفی کند. هر چند وی هنگامی که به دنبال نشانه‌ها می‌گردد، به شمار زیادی از آنها برمی‌خورد و اشاره می‌کند که همه آنها در همه جوامع کارکرد یکسانی ندارند (Van Dijk, 2006). بنابراین به منظور تحلیل گفتمان کتب درسی با استفاده از «تحلیل گفتمان اجتماعی- شناختی» ون دایک هر یک از متن‌های کتاب که انتخاب و در مقوله‌ها دسته‌بندی شده‌اند مورد تحلیل قرار گرفت. میدان تحقیق نیز کتاب‌های دوره متوسطه دوم نظری در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران است. در بین این کتاب‌ها، هشت کتاب انتخاب شد که سال انتشار آنها ۱۴۰۰ است. در مجموع، ۹۰ گزاره از این کتاب‌ها استخراج و با روش تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک نقد و بررسی شدند.

جدول ۲- عناوین کتاب‌های درسی و تعداد جمله استخراج شده از آن‌ها

عنوان کتاب	سال انتشار	تعداد جمله انتخاب شده
جامعه‌شناسی ۱	۱۴۰۰	۱۴
جامعه‌شناسی ۲	۱۴۰۰	۳۵
جامعه‌شناسی ۳	۱۴۰۰	۷
دین و زندگی ۳	۱۴۰۰	۱۲
تحلیل فرهنگی	۱۴۰۰	۱۰
جغرافیا ۲	۱۴۰۰	۲
تاریخ معاصر ایران	۱۴۰۰	۴
تاریخ ۳	۱۴۰۰	۴

هویت غرب

در کتب درسی دوره دوم متوسطه نظری، هویت برساخته‌ای گفتمانی معرفی می‌شود. در گزاره «اعضای جهان اجتماعی ابتدا با هویت انتسابی خود آشنا می‌شوند و به تدریج با فعالیتشان، موقعیت و هویت اقتصادی خود را به دست می‌آورند»، هویت بومی همچون امری بازنمایی می‌شود که آموزشی است و به تدریج اعضای یک جامعه در فرایند جامعه‌پذیری آن را «به دست می‌آورند». هویت «ما»ی گفتمان، منزلتی برتر دارد و هویت «دیگری» از بسیاری وجوه غیرقابل قبول است. از منظر نویسندگان کتاب‌های درسی، دین، مذهب، قومیت، آداب و رسوم و پوشش، اجزای مهم هویت هستند که افراد به واسطه آن‌ها خود را می‌شناسند. چنین محورهایی با گفتمان بومی‌گرایی همخوانی دارد. از جمله محورهای مهم گفتمان بومی-گرایی اصالت تفکیک گفتمانی و نامشروع بودن تلاش یک گفتمان برای از بین بردن گفتمان دیگر است. به عنوان مثال نویسندگان کتاب تاریخ معاصر ایران «پوشاک و لباس» را از جمله بنیان‌های هویتی مطرح می‌کنند که باید با اعتقادات دینی و فرهنگی و آداب و رسوم منطبق و البته با جوامع دیگر دارای تفاوت است. در گزاره «لباس و پوشاک هر جامعه به تناسب اعتقادات دینی فرهنگی آداب و رسوم ملی و شرایط اجتماعی و اقلیمی با دیگر جوامع متفاوت است اقوام ایرانی از دیرباز دارای لباس و پوشش مخصوص به خود بوده‌اند» (Contemporary History, 2021)، از طریق تفکیک نوع پوشش و ارتباط آن با اعتقادات دینی چند مسأله مطرح می‌شود. اول آنکه گفتمان مدرنیته که از وجوه مهم آن ترویج پوشش متفاوت از

گفتمان بومی گرایی است را رد می‌کند. دوم آنکه پوشش را امری محلی معرفی می‌کند و در نهایت حفاظت از این پوشش مقابل تهاجم دیگر گفتمان‌های هویتی را مشروع معرفی می‌کند.

از نظر نویسندگان کتاب‌های درسی دوره متوسطه یک گفتمان هویتی خوب، گفتمانی است که مرزهای خود را در مقابل هویت‌های مهاجم حفظ می‌کند. استقلال در گفتمان هویتی خوب، گفتمانی است که مرزهای مرکزی عمل می‌کند. استقلال به معنای اصالت تفکیک و ساختگی و تحمیلی بودن سلطه فکری و فرهنگی گفتمان‌های دیگر است. به عنوان مثال در گزاره «استقلال فکری در هر کشور زمانی حاصل می‌شود که مردم باورکنند بیگانگان بر آنان برتری ذاتی ندارند» (Contemporary history of Iran, 2021)، استقلال فکری امری اساسی معرفی شده است. دلالت معنایی صریح این متن حاوی قطب بندی بین گفتمان خودی و دیگری است. واژه بیگانه از جمله واژگانی است که در گفتمان‌های بومی‌گرایانه برای طرح ضرورت هوشیاری مقابل هویت‌های دیگر به کار برده می‌شود و وجه تحریک‌گفتار بالایی دارد. بیگانه در فرهنگ سیاسی شخص یا گروهی است که نه قابلیت اعتماد به او هست و نه اساساً سختی با هویت فرهنگی خودی دارد. بنابراین در این گزاره از طریق فاصله‌گذاری هویت بومی از هویت بیگانه تفکیک می‌شود و استقلال از ارکان مهم هویت معرفی می‌شود. استقلال، در آموزه بومی‌گرایی چنان جایگاهی دارد که بدون آن نمی‌توان از گفتمان بومی سخن گفت.

در متن کتب درسی، نفی هویت غیر و ارج نهادن به هویت اصیل و بومی مورد تأکید جدی است. برای تمایز هویت گفتمان بومی‌گرایی از گفتمان مدرنیسم، محورهای دیگری از گفتمان مدرن بازنمایی می‌شود و به طور ضمنی مزیت گفتمان بومی بر گفتمان مدرن برجسته می‌شود. در گزاره «نگاه دنیوی جهان متجدد و ارزش‌های آن به گونه‌ای است که هر دخل و تصرفی را در طبیعت مجاز می‌داند» (Sociology, 2021, 1)، دنیاگرایی از جمله ویژگی‌های هویت تجدد معرفی شده است.

از جمله دیگر ویژگی‌های گفتمان هویتی تجدد که از طریق راهبرد تعمیم بازنمایی شده کنشگری فعال و منفی هویت تجدد و هدف قرار دادن هویت فرهنگی دیگران است. در گزاره‌های «جهان غرب در استعمار فرانسه، هویت فرهنگی دیگر کشورها را هدف قرار می‌دهد؛ یعنی به عقاید، آرمان‌ها و ارزش‌های فرهنگ‌های دیگر هجوم می‌برد و باورها و ارزش‌های فرهنگی خود را تبلیغ و ترویج می‌کند» و «مدل رایج سیاست‌گذاری هویتی در دوره مدرن، همانندسازی بود. همانندسازی به معنای پذیرش ارزش‌ها و سبک زندگی یک گروه توسط سایر گروه‌های جامعه بود» (Sociology 2, 2021)، راهبردهای زبانی «تعمیم»، «تخفیف و جابجا کردن» و «پیشافرض» برای تأکید بر حقانیت گفتمان بومی به کار برده شده است. متن حاوی این پیشافرض است که جهان مدرن نیت‌مند در صدد تحمیل نظام هویتی خود بر دیگران است و گفتمان‌های بومی باید این بخش از هویت گفتمان مدرن که مهاجم بودگی است را بدانند.

از جمله موارد دیگری که گفتمان بومی‌گرایی معمولاً همزمان با بازنمایی وجه تهاجمی گفتمان هویتی غرب برجسته می‌کند فقدان مشروعیت کنش‌ها و زوال و فروپاشی هویت غربی است. نویسندگان برای نشان دادن فراگیر بودن نگاه انتقادی به مبانی هویتی گفتمان تجدد و نشان دادن زوال گفتمان مدرن از راهبرد تعمیم استفاده کرده‌اند. در گزاره «طی قرن بیستم، متفکران جهان غرب آثار متعددی درباره

بحران‌های هویتی این جهان نوشته‌اند و از شکل‌گیری دوران بعد از تجدد یا پسامدرن سخن گفته‌اند. بسیاری از متفکران، شکل‌گیری دوران پسا مدرن را تحول هویت جهان متجدد می‌دانند» (Sociology 1, 2021). در این فقرات متفکران جهان غرب به عنوان کارشناسانی که حرف آنها قابل استناد است به مثابه یک کل مورد استفاده قرار گرفته است تا نوعی نگاه فراگیر و واحد را در مورد چالش‌های این گفتمان و البته همزمان درست بودن انتقادات گفتمان بومی‌گرایی ایرانی اسلامی به گفتمان تجدد نشان داده شود. در این گفتمان، همزمان با طرح بحث چالش و بحران در گفتمان تجدد، برای ترسیم هویتی «حقیقی» و «اصیل»، «برابرگرا» برای گفتمان بومی مد نظر تلاش می‌شود. گزاره «همه مردم ایران از هر قوم و مذهبی دارای حقوق و مسئولیت‌های برابرند. همه شناسنامه‌ای یک‌رنگ یک شکل و اندازه دارند و بنابراین همه اعم از زن و مرد خردسال و بزرگسال فقیر و غنی بی سواد و باسواد در هویت ملی مشترک اند» (Sociology 3, 2021) دارای دلالت معنایی این چنین است.

بخشی از متون کتاب‌های درسی نیز به آثار و عواقب از دست دادن هویت اصیل بومی پرداخته‌اند؛ از خودبیگانگی تاریخی به مثابه یکی از اهداف گفتمان تجدد معرفی شده و بر ضرورت هوشیاری مقابل این هدف تاکید شده است. در سراسر عبارات نوعی قطب بندی بین هویت اصیل و هویت خودباخته وجود دارد. گزاره «اگر جهان اجتماعی، فرهنگ تاریخی خود را فراموش کند، دچار از خودبیگانگی تاریخی می‌شود. جوامع خود باخته‌ای که در مواجهه با فرهنگ دیگر، هویت خود را از یاد می‌برند، به این معنای از خود بیگانگی گرفتار می‌شوند» (Sociology 1, 2021) تهدید اصلی هویت بومی را دچار شدن به از خودباختگی تاریخی می‌داند.

دلالت معنایی چنین متن‌هایی همان محور مهم گفتمان بومی‌گرایی است: رها شدن از قیدهای روانی استعمار، پیش شرط لازم برای دستیابی به یک «هویت اصیل» است. از نظر بومی‌گرایی در زمان‌های بحرانی جست‌وجو برای به دست آوردن «هویت»، چه در سطح فردی و چه در سطح جمعی، به یک برنامه آگاهانه و گریزناپذیر مبدل می‌شود.

ارزیابی دیگری

متن‌های بررسی شده حاوی معانی هستند که ون‌دایک، قطبی‌سازی ایدئولوژیک با هدف منزلت بخشیدن به خود و طرد و به حاشیه‌رانی دیگری خوانده است. این متون، غرب به مثابه دیگری گفتمان اسلامی و شرقی بازنمایی شده است. در گزاره «ظهور ظلم فراگیر و پدیده‌ی استعمار تولید انبوه کالا و نیاز به بازار کشورهای دیگر، احتیاج به منابع طبیعی دیگر کشورها و نیز روحیه فزون‌خواهی حاکمان غربی سبب شد که سرمایه‌داران و قدرتمندان غربی، کشورهای دیگر را به خصوص در آسیا و آفریقا هدف قرار دهند» (Religion and Life3, 2021) بر ویژگی‌های منفی غرب تاکید شده و از طریق راهبرد زبانی استدلال، تحول مهم تاریخ غرب یعنی صنعتی شدن و نیاز به بازارهای جدید به عنوان یکی از عوامل مهم تهاجم غرب به دیگران مطرح شده است. از این رو یکی از دلایل مهم تهاجم غرب به شرق ریشه‌های اقتصادی نیاز غرب به شرق بوده است. شرق در این استدلال به عنوان قربانی بازنمایی می‌شود.

در گزاره «شکل‌گیری نظام‌های سیاسی جدید، بر پایه قدرت سرمایه‌داران و نفع‌طلبی فزاینده آنان بود. بدین ترتیب، بخش کوچکی از جهان روزبه‌روز غنی‌تر شد ولی بخش اعظم آن در فقر و تنگدستی فرورفت» (Religion and Life, 2021) بر اساس مربع ایدئولوژیک، نکات منفی غرب مورد تاکید است. چنانچه مشاهده می‌شود این متن حاوی مقوله‌بندی نیز هست؛ فقیر/غنی، سرمایه‌دار/غیرسرمایه‌دار، بخش کوچک/بخش بزرگ مقوله‌هایی است که صریح یا ضمنی در متن قابل استخراج است. در این گزاره از طریق راهبرد زبانی استدلال نتیجه گرفته شده تهاجم سرمایه‌داری غرب به دیگران، آثار اقتصادی گسترده‌ای داشته و باعث بر هم خوردن توازن طبیعی نظم اقتصادی دنیا شده است. این نظام معنایی با بنیان‌های گفتمان بومی‌گرایی قرابت دارد. در

متن کتاب‌های درسی البته بین غرب قدیم و جدید تمایز قایل شده‌اند. غرب قدیم و شرق از نظر نویسندگان از نظر نوع ارزش‌های اجتماعی مهم چون خانواده با هم قرابت زیادی داشتند. در گزاره «در غرب قدیم، مانند همه سرزمین‌های دیگر، علاوه بر خانواده هسته‌ای، خانواده گسترده هم نمود فراوان داشت. اما در خلال دولت گذشته نه تنها خانواده گسترده متلاشی شد، خانواده هسته‌ای نیز، به تدریج از هم گسیخته گردید» (Religion and Life³, 2021) غرب مدرن با واژه منفی «گسیختگی» بازنمایی شده است. در این گزاره از راهبرد زبانی تعمیم استفاده و کلیت غرب قدیم طرفدار ارزش اجتماعی خانواده هسته‌ای که مورد تایید گفتمان بومی‌گرایی است بازنمایی شده و کلیت غرب مدرن مخالف این ارزش و بنابراین در قطب معنایی منفی گفتمان قرار گرفته است.

گفتمان بومی‌گرایی تنها به نفی دیگری بسنده نمی‌کند بلکه الگوی جایگزین را نیز برای مخاطب معرفی می‌کند. در متون درسی، گفتمان انقلاب اسلامی به عنوان الگوی هویتی جایگزین گفتمان‌های غربی معرفی می‌شود. در گزاره «انقلاب اسلامی ایران، در چارچوب آرمان‌ها و ارزش‌های سکولار جهان غرب قرار نداشت بلکه از متن فرهنگ اسلامی برخوردار و برای حفظ هویت اسلامی و تامین حقوق از دست رفته امت اسلامی شکل گرفته بود» (Sociology 2, 2021) انقلاب اسلامی به‌عنوان یک پدیده بومی معرفی می‌شود که تا کنون نظیر نداشته است.

در گزاره «انقلاب اسلامی ایران با الگو گرفتن از فقه اجتماعی و سیاسی شیعی، از منظر دینی و فرهنگی به شناخت بحران‌ها و چالش‌های جهان اسلام پرداخت و با بازگشت به هویت اسلامی، فرصت جدیدی را برای جهان غرب، جهت حل بحران‌های معرفتی و معنوی آن پدید آورد» (Sociology 2, 2021) از طریق راهبرد زبانی تفکیک و قطب‌بندی، هویت انقلاب اسلامی از هویت گفتمان‌های موجود به‌ویژه گفتمان غربی متمایز می‌شود و از طریق راهبرد تعمیم به عنوان الگویی برای جهان معرفی می‌شود. این الگو می‌تواند بحران‌های جهان تشنه معنویت را که ناشی از عبور از چارچوب‌های انسانی و اخلاقی است حل کند. این گزاره حاوی دلالت‌های معنایی گفتمان بومی‌گرایی است. معنای ضمنی آن این است که شرق توانا گردید تا «غرب» را به شیوه‌ای نمادین و معناشناسانه در منظر «دیگری» «دشمن» نظاره کند.

بنابراین محورهای گفتمان بومی‌گرایی در کتب درسی قابل استنتاج است. متن‌های نمونه در بازنمایی دیگری، نکات منفی آنها که محور آن سکولاریسم و استثمار است را برجسته کرده‌اند و در مقابل نقاط

قوت گفتمان بومی انقلاب اسلامی که همانا معنویت برای غرب و شرق بحران زده و نفی استعمار و استعمار است برجسته ساخته‌اند.

فرهنگ و باورهای غرب

در گزاره‌های بررسی‌شده، با استفاده از راهبرد زبانی قطب‌بندی تمایز فرهنگ غرب با دیگر فرهنگ‌ها به‌وضوح نشان داده شده است؛ «در پنج قرن اخیر اروپا، کانون شکل‌گیری فرهنگ جدیدی بوده که آن را با نام فرهنگ غرب می‌شناسیم. هنجارها، رفتارها و نمادهای مختلف غربی ریشه در باورها و ارزش‌های بنیادین این فرهنگ دارند» (Sociology 2, 2021). در این گزاره غرب به عنوان یک کل یکدست پیش‌فرض گرفته شده، و بین کشورهای اروپایی هیچ تفاوتی در فرهنگ مطرح نشده است. همچون شرق‌شناسی که شرق را یک کل یکدست بازنمایی می‌کند، در شرق‌شناسی وارونه نیز غرب یکپارچه بازنمایی می‌شود. از سوی دیگر، از دلالت‌های معنایی ضمنی متون بررسی شده این است که سکولاریسم و اومانیسم وجه تمایز فرهنگ غربی خوانده شده است؛ «روشنگری در معنای خاص به مبنای معرفت‌شناسی پذیرفته شده در فرهنگ غرب گفته می‌شود و روشی از معرفت و شناخت است که با سکولاریسم و اومانیسم همراه شده است» (Sociology 2, 2021). در گزاره دیگر، مهمترین ویژگی‌های انسان‌شناختی و معرفت‌شناسی غرب یعنی دنیاگرایی وجه فرهنگی غرب معرفی می‌گردد: «اومانیسم، مهمترین ویژگی انسان‌شناختی فرهنگ معاصر غرب است و به معنای اصالت انسان دنیوی و این جهانی است» (Sociology 2, 2021).

در این کتاب‌ها گسترش تکنولوژی‌های رسانه‌ای محور مهم امپریالیسم بازنمایی شده و با استفاده از راهبرد زبانی تخفیف، جوانب منفی تحول رسانه‌ای بازنمایی شده است. تا انسجام کلی گفتمان بومی‌گرایی نویسندگان حفظ شود. نمونه آن را در گزاره زیر می‌توان دید: «امپریالیسم رسانه‌ای، با تشکیل امپراطوری فرهنگی_ رسانه‌ای، هویت‌های فرهنگی، ملی و دینی سایر ملت‌ها را تغییر داده و بخش‌هایی از فرهنگ خود را جایگزین آنها نموده است» (Cultural Analysis, 2021).

علاوه بر آن کتاب‌های درسی با دیدی انتقادی، ساختارهای قانونی و حاکمیتی تغییر یافته غرب از دوره قرون وسطی به صنعتی شدن مورد واکاوی قرار گرفته و مصرف‌گرایی و تنوع‌طلبی به عنوان اصول اصلی فرهنگ غربی معرفی گردیده است. غرب از شرق و جهان اسلام تکفیک شده و با تأکید بر این ویژگی‌ها گفته می‌شود جامعه ما چنین ویژگی‌هایی ندارد و باید به گفتمان بومی برگشت. از سوی دیگر با راهبرد زبانی تخفیف، علم‌گرایی و مصرف‌گرایی را با عناوینی همچون علم‌زدگی و مصرف‌زدگی بازنمایی می‌کند تا جوانب منفی این پدیده‌ها پررنگ‌تر بازنمایی شوند. همان راهبردی که ون‌دایک از آن با عنوان چارچوب ایدئولوژیک یاد می‌کند. بر اساس آن، جوانب مثبت علم و مصرف‌کمرنگ و جوانب منفی آن پررنگ‌تر نشان داده می‌شوند. در واقع این دو پدیده که تحولی اساسی در جهان مدرن ایجاد کرده‌اند به نوعی میل ناپسند که ناشی از سکولاریسم و اومانیسم است ارتباط داده می‌شود.

گزاره‌های مختلف در کتاب‌های درسی با نقد فرهنگ غربی به‌ویژه نگاه ضد‌معنوی و سکولار آن، به تبلیغ فرهنگ بومی می‌پردازند. در این متون با استفاده از راهبرد زبانی استدلال، اصالت‌بخشی به انسان دنیوی که نتیجه‌ای جز پوچ‌گرایی، یاس و ناامیدی برای فرهنگ غرب نداشت به عنوان وجه مشخصه فرهنگ غربی

معرفی شده است. در مقابل می‌خواهد نشان دهد بومی شدن بدیل دیگری در جهان معاصر است که باید به سمت آن حرکت کرد.

در این متون، با اشاره به روند تاریخی استعمار، غرب موجودیتی استعمارگر بازنمایی شده که ثروت و قدرت خود را به بهای استعمار و استثمار سایر کشورها به دست آورده است؛ «صاحبان سرمایه و صنعت، منابع طبیعی اکثر نقاط جهان را به بهایی بسیار اندک خریدند و یا با قدرت نظامی خود تاراج کردند و کالاهای خود را با قیمت‌هایی بسیار سنگین به مردم همان سرزمین‌ها فروختند» (Religion and Life, 2021, 3). در این گزاره به صورت ضمنی گفته می‌شود کشورهای فقیر باید خود را از زیر سلطه کشورهای استعمارگر بیرون آورند و استقلال خود را حفظ کنند. تأکید بر حفظ استقلال یکی از مؤلفه‌های اصلی گفتمان بومی‌گرایی است که در جای جای این متون دیده می‌شود. چرا که بومی‌گرایی مولود شرایط استعماری و فضای دوران استعمارزدایی پس از جنگ دوم جهانی است. بر اساس این گفتمان، رها شدن از قیدهای روانی استعمار پیش شرط لازم برای دستیابی به یک «هویت اصیل» تلقی می‌شود. کتاب‌های درسی با ادله مختلف، فرهنگ غیراصیل و سکولار غربی را نفی و توجه به فرهنگ اصیل بومی را مورد تأکید قرار می‌دهند. بر اساس گفتمان بومی‌گرایی، نفی فرهنگ غیرالهی و دنیایی غربی در نهایت به بازیابی فرهنگ اصیل بومی و هویت مستقل ملت‌ها می‌انجامد.

مدرنیته

مدرنیته وجه فکری غرب است و مدرنیسم وجه تکنولوژیکی و فنی آن محسوب می‌شود. در متن کتب درسی، با راهبرد زبانی استدلال، دنیاگرایی به عنوان بعد اصلی مدرنیته معرفی و گفته شده هویت دینی و معنوی ملل غیرغربی در اثر تهاجم غرب و فرهنگ مدرنیته، جای خود را به سکولاریسم داده است. این یکی از مؤلفه‌های گفتمان بومی‌گرایی است که در مقابل فرهنگ غربی، بر فرهنگ و هویت بومی و بعد روحانی انسان تأکید دارد. در گزاره زیر فرهنگ جهانی با هویت اخلاقی و معنوی ناسازگار بازنمایی می‌شود که باید از آن دوری جست: «جهان متجدد به تناسب رویکرد این جهانی خود با آن دسته از ویژگی‌های روانی و اخلاقی سازگار است که در ارتباط با آرمان‌ها و ارزش‌های دنیوی آن شکل گیرند. همان گونه که هویت فرهنگی جهان متجدد با هویت روانی و اخلاقی معنوی ناسازگار است، هویت اخلاقی و الهی انسان نیز نمی‌تواند با هویت دنیوی جهان متجدد سازگاری داشته باشد» (Sociology 1, 2021).

کتاب درسی در پی تبیین این عقیده‌اند که دنیاگرایی، پیامد سطوح بالای صنعتی شدن و شهرنشینی است و به صورت ضمنی می‌گویند چنانچه ما نیز در سطح بالا صنعتی و شهری شویم، ممکن است به دنیاگرایی مبتلا شویم؛ و از این رو سکولاریسم آفت صنعتی شدن است. از آن رو که دنیاگرایی مذموم است، بنابراین باید از صنعتی شدن همه‌جانبه بر حذر بود.

از سوی دیگر، با استفاده از راهبردهای زبانی قطب‌بندی و تخفیف و جابه‌جایی، تنها محدودیت‌های مدرنیته بازنمایی شده‌اند. در گزاره «فرصت‌ها و محدودیت‌های جهان متجدد کدام‌اند؟ جهان دنیوی دارای فرهنگ دنیوی است. در این فرهنگ، جهان دیگر انکار می‌شود و همه ظرفیت‌ها و استعداد‌های انسان را در خدمت دنیا به کار می‌گیرد و ظرفیت‌ها و خواسته‌های معنوی انسان‌ها را به فراموشی می‌سپارد»

(Sociology 1, 2021). هر چند تاکید شده جهان متجدد دارای فرصتهایی است، اما بیش از همه، محدودیت‌های این جهان بازنمایی شده است. معنایی این گزاره‌ها این است که فرهنگ متجدد، امور روحانی و معنوی را به کلی کنار گذاشته است. البته همین خواسته‌های این دنیایی نیز با واژگانی منتقدانه بازنمایی شده که یکی از مؤلفه‌های گفتمان بومی‌گرایی است. فرهنگ متجدد بر این اساس، خواسته‌های این دنیایی که فاقد ارزش فی‌نفسه هستند را پی می‌گیرد. بنابراین باید از این «دیگری» دوری کرد؛ چرا که ممکن است فرهنگ اصیل جوامع شرقی را آلوده کند.

از دیگر پیامدهای مدرنیته در متون بررسی شده در ابعاد اجتماعی «بحران معرفتی» است. بازنمایی «روش علمی به عنوان بحران معرفتی» بر این استدلال بنا شده که غرب یک‌سویه بر شناخت علمی تجربی تأکید کرده و از سایر روش‌های شناخت غفلت کرده است. در گزاره «در دوران رنسانس، این روش معرفتی مورد تردید قرار گرفت و به تدریج به بحران معرفتی انجامید. جهان غرب برای برون رفت از این بحران، وحی و شهود را در شناخت علمی نادیده گرفت و به شناخت از راه عقل و تجربه بسنده کرد» (Sociology 2, 2021) به این موضوع اشاره شده است. گفتمان بومی‌گرایی معتقد است در حالی که تجربه‌محوری اساس شناخت در غرب است، دین‌محوری به عنوان یکی از اصلی‌ترین راه‌های شناخت باید در کنار تجربه‌محوری قرار گیرد. بر این اساس، شناخت دینی می‌تواند از فروافتادن در ورطه بحران معرفتی جلوگیری کند.

از سوی دیگر، متون مورد بررسی با استفاده از راهبرد زبانی قطبی‌سازی، به نقد روش معرفتی در غرب پرداخته و استدلال می‌کنند در نهایت غرب به همان روشی متوسل خواهد شد که جهان غیرغربی بر آن تأکید دارد. در گزاره «در فرهنگ غرب گرایش به دین و معنویت از سر گرفته شده و حتی برای پاسخ دادن به نیاز فطری آدمی به معنویت، دین‌های جدید و عرفان‌های رنگارنگ همانند قارچ از زمین روییدن و عده‌ای از آنها پیروی می‌کنند» (Sociology 2, 2021) استدلال می‌شود هر چند غرب به پیشرفت‌های این دنیایی دست یافته، اما با توجه به آن‌که گرفتار بحران معرفتی شده، مجبور است دوباره به همان دیدگاه اصیل غیرغربی روی آورد. اما چون غرب از دین عبور کرده، برای پاسخ به نیاز فطری خود، دست به دامان به عرفان‌های رنگارنگ شده است. نویسندگان در اینجا با استفاده از راهبرد زبانی استعاره، از این عرفان‌ها به مثابه قارچ یاد می‌کنند. در این‌جا رشد یک‌باره این عرفان‌ها با نگاهی منتقدانه بازنمایی شده تا اصالت آن‌ها به پرسش کشیده شود.

بر اساس متون مورد بررسی، یکی دیگر از پیامدهای مدرنیته، تصرف بی‌قید و بند در طبیعت است. گزاره «نگاه دنیوی جهان متجدد و ارزش‌های آن به گونه‌ای است که هر دخل و تصرفی را در طبیعت مجاز می‌داند. انسان در این جهان هر نوع تصرفی را برای بهره‌برداری بیشتر از طبیعت انجام می‌دهد» (Sociology 1, 2021) به این مورد اشاره کرده در نتیجه آن بحران‌های زیست محیطی سبب آسیب به همه جوامع می‌شود. به همین خاطر است که در گفتمان بومی‌گرایانه، با مدرنیته و سرمایه‌داری تقابل می‌شود. چرا که بر اساس معانی این متون، پیگیری فرهنگ غربی و مدرنیته در نهایت منجر به همان آثار و عوارضی خواهد شد که هم‌اکنون می‌توان در غرب دید که به عنوان مثال یکی از آن‌ها آسیب‌های زیست

محیطی است که نه تنها خود غرب، بلکه دیگر جوامع را نیز در معرض خطر قرار داده است. در گزاره مذکور، بدیلی برای نگاه دنیوی ارائه شده که همان بازگشت به سنت‌ها و آموزه‌های بومی است که متن کتاب‌های درسی استدلال خود را برای نقد مدرنیته بر آن استوار نموده‌اند. در گزاره «امروزه بحران‌های زیست محیطی به منطقه خاصی محدود نمی‌شوند و همه محیط طبیعی زندگی انسان، آب، خاک و هوا را فراگرفته‌اند» (Sociology 2, 2021) همین موضوع با زبانی دیگر تکرار شده است؛ راهبردی که ون‌دایک از آن با عنوان هم‌معنایی یاد می‌کند.

علاوه بر بحران‌های معرفتی و زیست‌محیطی، متون مورد بررسی، بحران‌های اخلاقی و روانی را نیز بازنمایی کرده‌اند. با استفاده از استدلال‌های مختلف در گزاره «هویت فرهنگی جهان متجدد با هویت روانی و اخلاقی معنوی ناسازگار است» (Sociology 1, 2021) ساختارها و ویژگی‌های فرهنگ متجدد که متناسب با دیدگاه دنیوی آن است بیان می‌گردد که در نهایت بحران‌های اخلاقی و روانی را در پی دارد. بنابراین مشاهده می‌شود رویکرد کتب درسی در خصوص مدرنیته، نقد آن و نیز تلاش در جهت حفظ فرهنگ سنتی و هویت اصیل ایرانی با محوریت ارزش‌های ایرانی-اسلامی است. در این بخش بر اساس مربع ایدئولوژیک در تحلیل گفتمان ون‌دایک، می‌توان گفت کتب درسی ضمن پرداختن به نکات منفی غرب، بر نکات مثبت «ما» به عنوان جوامع غیرغربی تأکید نموده‌اند.

مدرنیسم، علم و تکنولوژی

از جمله مقولات مهم دیگری که در گفتمان سیاسی و اجتماعی، از شاخص‌های مهم و محوری می‌باشد مقوله مدرنیسم، علم و تکنولوژی است. جوامع غربی با تلاش در جهت پیشرفت در زمینه‌های علم و فناوری توانستند رفاه اقتصادی، قدرت و نفوذ فرهنگی خود را ارتقا بخشند. متون مورد بررسی حاضر با محوریت اندیشه‌های بومی‌گرایی با استفاده از راهبردهای زبانی قطبی‌سازی، اهمیت رشد تکنولوژی و ثمرات مثبت آن را برای جوامع غربی و زبان‌های متعدد آن را برای جوامع سنتی بیان کرده‌اند. گزاره «جنگ‌های ایران و روسیه در دوران پادشاهی فتحعلی شاه قاجار، توجه زمامداران و نخبگان ایران را به دنیای غرب جلب کرد. آنان با مقایسه وضعیت ایران در دوره ی قاجار و پهلوی و وضعیت غرب، در جست‌وجوی درک علل پیشرفت جوامع غربی و عقب‌ماندگی ایران برآمدند. در نتیجه چنین کنجکاوی‌هایی بود که از زمان عباس میرزا ترجمه آثار اروپایی به تدریج آغاز شد و سپس با تأسیس مدرسه دارالفنون و ایجاد دارالترجمه همایونی در زمان ناصرالدین شاه گسترش یافت» (History 3, 2021)، دال بر بازنمایی اهمیت تکنولوژی برای حکومت‌های غربی و دلالت معنایی از عقب‌ماندگی‌های «ما» می‌باشد. در این گزاره ایران دوران قاجار و پهلوی، جامعه‌ای عقب‌مانده بازنمایی شده و این‌طور استدلال شده که در آن دوره حاکمان در پی هر چه بیشتر غربی‌شدن پیش رفته‌اند.

در حالی که در کتب درسی، سایر مقولات غرب نقد می‌شود، اما اهمیت علم و تکنولوژی به عنوان ابزار مهمی مورد توجه قرار گرفته است: «علم و تکنولوژی سبب شد که آدمی بتواند در طبیعت تصرف فوق‌العاده کند و تغییراتی را در آن به وجود آورد» (Religion and Life 3, 2021). همچنین در گزاره «تولید علم در قرون اخیر جهشی فوق‌العاده داشته است؛ به طوری که دوران جدید را می‌توان دوران علم نامید»

(Religion and Life 3, 2021) با استفاده از راهبرد زبانی معانی ضمنی و تلویحی دوران جدید را دوران علم و فناوری نامگذاری نموده و پیشرفت‌های جوامع غربی در عرصه تکنولوژی را دال بر همین توانایی و رشد علمی گسترده می‌داند.

در گزاره «اقتصاد قرون وسطی بر مبنای کشاورزی و روابط اجتماعی ارباب _ رعیتی بود. نظام ارباب _ رعیتی در غرب که از آن با عنوان فئودالیسم یاد می‌شود، نوعی برده داری بود؛ زیرا کشاورزان، وابسته به زمین های اربابان خود بودند و امکان جابجایی نداشتند» (Sociology 2, 2021) تشریح اوضاع قبل از رشد تکنولوژی دیده می‌شود. دلالت معنایی ضمنی در بعد گفتمانی و شناختی غرب نگاه به پدیده علم و تکنولوژی از آن سو که موجب پیشرفت، کسب ثروت و قدرت برای کشور های غربی شده بازنمایی گردیده است. بنابراین در بررسی متن کتاب‌های درسی به علم و تکنولوژی به عنوان نقطه قوت جوامع غربی نگاه شده و پدیده تکنولوژی را به عنوان تسهیل‌گر زندگی و راه رشد و پیشرفت کشورها معرفی نموده‌اند. در متن کتاب‌های درسی به نقطه قوت شدن علم و تکنولوژی برای غربی‌ها اشاره شده و تاریخچه آن مورد بررسی قرار گرفته است؛ «در رویکرد جدید، علوم تجربی در بین علوم مختلف بیشترین اهمیت را پیدا کرد. فناوری و صنعت، رهاورد این بخش از علوم بود. در قرن هجدهم، انقلاب صنعتی انگلستان آغاز شد و به تدریج در دیگر کشورهای اروپایی گسترش یافت» (Sociology 2, 2021). یا در گزاره «نفت را از اعماق زمین بیرون بکشد، معادن را استخراج کند، کوه‌ها را برای ساختن تونل بشکافد، با سدهای بزرگ آب را مهار نماید و قدرت و توانایی خود را به رخ طبیعت بکشد» (Religion and Life 3, 2021) توسعه دانش و روند رو به رشد صنعت در نتیجه آن پیشرفت های اقتصادی و سیاسی دال بر موفقیت‌های جوامع غربی دانسته شده که بر اساس مربع ایدئولوژیک در تحلیل گفتمان ون دایک، به نکات مثبت غرب تاکید کرده‌اند.

بر این اساس با توجه به مربع ایدئولوژیک ون دایک، می‌توان گفت کسب علم و پیشرفت تکنولوژی ضمن رعایت ماهیت معرفت‌شناسی الهی و اسلامی نه تنها مورد نفی کتب درسی قرار نگرفته بلکه آن را پدیده‌ای لازم برای شرق و ملل غیرغربی در نظر گرفته است؛ موضوعی که از محورهای مهم گفتمان بومی‌گرایی به شمار می‌رود.

بحث و نتیجه‌گیری

آموزش و پرورش یکی از میدان‌های معم جامعه‌پذیری سیاسی محسوب می‌شود. در فرایند جامعه‌پذیری مجموعه از ارکان و ابزارها نقش محوری دارند. می‌توان گفت کتاب‌های درسی رکن اصلی فرایند جامعه‌پذیری در میدان آموزش و پرورش است. فرایند جامعه‌پذیری نیز الزاماً گفتمان مدار است. در هر جامعه‌ای نظام گفتمانی مادر از طریق متغیر واسط زبان و نمودهای آن همچون کتاب، محصولات فرهنگی رسانه‌ای و... در میدان‌های مهم جامعه‌پذیری بازتولید و منتشر می‌شود. در این مقاله با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی تئو وندایک گفتمان حاکم بر کتاب‌های درسی به عنوان رکن اصلی آموزش در دوره متوسطه مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان داد گفتمان حاکم بر کتاب های درسی متأثر از

نظام معنایی کلان گفتمان بومی‌گرایی است که گفتمانی ریشه‌دار در تاریخ فرهنگی ایران است. از جمله گزاره‌های برجسته گفتمان بومی‌گرایی نقد غرب است. در گفتمان بومی‌گرایی، غرب به معنای هویتی، کلیت نظام فکری است که تلاش می‌کند شرق به خصوص شرق اسلامی را مورد تهاجم قرار دهد. در کتاب‌های درسی دوره متوسطه، غرب به عنوان یک کل یکدست بازنمایی شده است. استفاده مکرر از راهبرد تعمیم باعث شده است که غرب به معنای غرب فرهنگی و تمدنی مد نظر باشد و تفاوتی بین واحدهای مختلف سیاسی آن دیده نشود. رویکرد مسلط بر متن‌های نمونه نشان می‌دهد نویسندگان کتاب‌ها این گزاره کانونی گفتمان بومی‌گرایی را که، غرب هویت خود را اصیل و برتر و هویت ملت‌های دیگر را غیراصیل در نظر می‌گیرد، مورد انتقاد قرار داده‌اند و در مقابل بر اصالت هویت ایرانی اسلامی تأکید می‌کنند.

گفتمان‌ها همواره برای ترسیم هویت خود قطب مخالف را مشخص می‌سازند. در گفتمان بومی‌گرایی غرب به مثابه دیگری هویت ایرانی-اسلامی معرفی می‌شود. در متون مورد بررسی با استفاده مکرر از راهبردهای زبانی ما/آنها، فاصله‌گذاری، واژگان منفی غرب به عنوان قطب اصلی مخالف اسلام و ایران بازنمایی شده است. دلالت معنایی گزاره‌های بررسی شده این است که غرب نیز اسلام و هویت اصیل آن را به عنوان «غیر» اصلی خود می‌داند و سعی بر سیطره بر شرق ایرانی اسلامی به اشکال گوناگون داشته است. در کتب درسی بررسی شده گفتمان بومی‌گرایی ضمن نقد این رویه غرب، غرب را به عنوان دیگری مورد نقد قرار داده است. یکی دیگر از مولفه‌های کانونی گفتمان بومی‌گرایی دفاع از فرهنگ بومی مقابل تهاجم غرب است. از منظر بومی‌گرایی فرهنگ غربی با استفاده از اشکال مختلف نفوذ که سعی در توسعه در جوامع دیگر دارد. در کتاب‌های درسی بررسی شده ضمن تأکید بر ضرورت آگاهی برای جلوگیری از نفوذ فرهنگ غربی و غربی‌سازی فرهنگ ملت‌ها، فرهنگ ایرانی اسلامی به عنوان فرهنگ کارآمد برای زیست‌جمعی ایران و ایرانی برجسته شده است. در گزاره‌های مورد بررسی ساختارها و نظام‌های سکولار، اومانیسم، لیبرالیسم و... مورد نقد قرار گرفته و ساختار اجتماعی مبتنی بر اندیشه‌های بومی مورد تأکید است. برای تبیین اشکالات وجوه اومانیستی تمدن غرب عمدتاً از راهبردهای زبانی ارجاع به تاریخ، تلویح و استدلال استفاده شده است.

از دیگر جنبه‌های مورد انتقاد گفتمان بومی‌گرا مدرنیته یا همان وجه فکری و ارزش‌های گفتمان غرب است. در گفتمان بومی‌گرایی تأکید می‌شود که همسو با جهانی‌سازی فرهنگ غربی، مدرنیته پایه‌ای برای نفوذ فکری و فرهنگی غرب و استعمار ملت‌های غیرغربی بوده است. در گزاره‌های بررسی شده، نوگرایی به معنی طرد و کنار گذاشتن سنت‌های اصیل ملت‌ها و پایه‌ای برای جهانی‌سازی فرهنگ غربی به شمار می‌رود. بر اساس آنچه از تحلیل متون کتب درسی به دست آمد، نویسندگان در میدان گفتمان بومی‌گرایی، غرب را بازنمایی کرده‌اند. در این متون، مقوله‌های هویت غرب، مدرنیته، خود و دیگری و فرهنگ، ارزش‌ها و باورهای غرب با ویژگی‌های منفی بازنمایی شده است. غرب یک دیگری است که باید با آن مبارزه شود، غربی‌سازی نقد و مدرنیته به عنوان بنیاد اصلی گفتمان غربی برای هژمونی بر جهان بازنمایی شده است. از سوی دیگر با نقد محتوای فرهنگی غرب، شکل و تکنولوژی آن مورد پذیرش قرار گرفته است. نویسندگان این متون، با استفاده از گفتمان بومی‌گرایی، خواهان بازگشت به هویت اصیل، با تکیه بر توان داخلی،

بازگشت به بعد روحانی انسان، توجه به باورها و رسوم بومی، تربیت نسل متناسب با فرهنگ بومی، و دین‌محوری شده‌اند. بر این اساس، همان‌طور که در شرق‌شناسی، شرقی‌ها با کلیشه‌های محدودی بازنمایی شده‌اند، در بومی‌گرایی متون درسی متوسطه نیز غرب با کلیشه‌هایی همچون مادی‌گرایی، دنیاگرایی، منفعت‌طلبی، سودجویی، گسیختگی، فروپاشی، تجاوز، استعمار و استثمار بازنمایی می‌شود. اما در مقوله علم و تکنولوژی، نگاه نویسندگان به غرب متفاوت است. بنابراین همه ویژگی‌های غرب منفی بازنمایی نشده‌اند. بومی‌گرایی کتاب‌های درسی غرب را از این زاویه که توانسته است در توسعه سخت افزارهای مادی برای رفاه جامعه غربی موفقیت‌های زیادی کسب کند مورد توجه قرار می‌دهد و از طرف دیگر جوامع مسلمان را به دلیل فاصله گرفتن از گذشته درخشان در دوره میانه اسلامی و عقب افتادن از غرب از نظر تکنولوژیکی مورد انتقاد قرار داده است. در واقع، کتب درسی به نفی رشد و پیشرفت و نیز تکنولوژی نمی‌پردازند و برعکس، الگویی بومی مبتنی بر فرهنگ بومی را برای پیشرفت، توسعه و رشد فناوری‌های روز تدوین می‌نمایند. آنچه گفتمان بومی‌گرایی کتاب‌های درسی نقد می‌کند تلاش غرب برای سیطره فرهنگی در سایه نیاز دیگر جوامع به تکنولوژی یا همان مدرنیزاسیون غربی است.

از این‌رو می‌توان نتیجه‌گیری کرد که بومی‌گرایی حاکم بر متون کتب درسی، فرهنگ، هویت و ارزش‌ها و هنجارهای غرب را نفی و تکنولوژی آن را جذب می‌کند. گویی می‌توان علم و تکنولوژی را از غرب وام گرفت اما فرهنگ همراه با آن را نپذیرفت. بر این اساس، در گفتمان بومی‌گرایی، بین فرهنگ و ارزش‌های غرب با علم و تکنولوژی آن می‌توان تمایز قائل شد؛ تکنولوژی را به خدمت گرفت و نوگرایی، سکولاریسم و اومانیزم را طرد و نفی کرد. گفتمان بومی‌گرایی کتاب‌های درسی دوره متوسطه با چنین نظام معرفتی لزوم استقلال در تامین نیازهای فنی و سخت‌افزاری، حفاظت از دین، سنت‌ها، باورها و ارزش‌های اصیل بومی در عین حال بهره‌برداری از دستاوردهای بشری را به دانش‌آموزان توصیه می‌کند.

پیشنهادات کاربردی

۱. زبان نقش مهمی در حفظ و انتشار یک گفتمان دارد. میدان آموزش و پرورش و در راس آن گفتمان مدرسه از مصادیق مهم بازی زبانی است و در فرایند جامعه‌پذیری نقش اصلی را دارد. زبان کتاب‌های درسی متغیر واسط مهمی برای انتقال نظام معنایی کلان گفتمان اسلامی-ایرانی به نسل‌های جدید است. بررسی چالش‌های گفتمان مدرسه و زبان متون درسی در بازتولید گفتمان بومی می‌تواند به تقویت نقش آموزش و پرورش در ایفای نقش این رکن مهم در هژمون‌سازی گفتمان اسلامی ایرانی موثر باشد. به نظر می‌رسد عقلانی‌سازی زبان نقد غرب در متون درسی برای دستیابی به خوانش مرجح و اقناع مخاطب و درنهایت رفع موانع هژمونی گفتمان مدرسه و متون درسی لازم است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد برخی نقدهای موجود در متون درسی در مورد غرب فاقد توانایی اقناع عقلانی دانش‌آموزان است. استفاده کمتر از راهبردهای زبانی قطبی‌سازی، واژگان منفی و تعمیم می‌تواند به تقویت وجه عقلانی متون درسی و پیشگیری از افتادن در دام «شرق‌شناسی وارونه»-که خود نوعی تکرار همان اشکالات شرق‌شناسی است- کند.

۲. گفتمان غربی، فقط «دگر» گفتمان اسلامی ایرانی نیست. گفتمان غربی در دو قرن گذشته دیگری همه گفتمان‌های غیر غربی بوده است. بررسی دقیق تاریخ مواجهه غرب و دیگران و سپس پرداختن به مواجهه غرب و ایران و اسلام به غنی‌سازی بیشتر وجه علمی متون درسی کمک می‌کند. در همین زمینه استفاده بیشتر از راهبردهای زبانی «استناد به تاریخ»، «گواه نمایی»، «استدلال» و «تلویح» و در مجموع راهبردهایی که نظام معنایی را غیر مستقیم انتقال می‌دهند برای اقناع مخاطب و ایجاد خوانش مرجح مفید است.

۳. تفکیک مدرنیسم از مدرنیته و پذیرش اولی و رد دومی در بیشتر گفتمان‌های بومی‌گرایانه برجسته است. چنین تفکیکی در تاریخ شرق تا کنون چندان موفق نبوده است. بررسی این موضوع و آرایه راهکارهای لازم همراه با نقد عملکرد جوامع اسلامی به اثرگذاری بیشتر متون درسی کمک می‌کند. در این زمینه مقایسه برخی جوامع شرقی موفق در حفظ فرهنگ بومی و جذب تکنولوژی دیگران با استفاده از راهبرد زبانی «مقایسه و استدلال» می‌تواند به از وجه قطبی‌سازی رادیکال بین غرب و شرق در متن‌های درسی بکاهد.

۴. محور پژوهش حاضر تحلیل متن بوده است. در تحلیل متن به صورت انتقادی، نقش ذهنیت مفسر برجسته است. برای ارزیابی نتایج تحلیل انتقادی استفاده از رویکردهای خوانش مخاطب با تکیه بر روش‌های مصاحبه گروهی، که پیش‌فرض‌های پژوهشگر کمتر نقش دارد، مفید است. توصیه می‌شود برای فهم خوانش دانش‌آموزان، معلمان و خانواده‌ها از متون درسی دوره متوسطه دوم، از روش‌های خوانش مخاطب نیز برای ارزیابی انتقادی گفتمان متون درسی استفاده شود.

ملاحظات اخلاقی

در اجرای این پژوهش و تهیه مقاله، کلیه قوانین کشوری و اصول اخلاق حرفه‌ای مرتبط با موضوع پژوهش رعایت شده است.

حامی مالی

این تحقیق هیچ گونه کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی در بخش‌های عمومی، تجاری یا غیر انتفاعی دریافت نکرده است.

تعارض منافع

طبق اظهارات نویسندگان، این مقاله هیچ گونه تعارض منافی نداشته است. همچنین، این مقاله پیش از این در هیچ یک از نشریات داخلی یا خارجی منتشر نشده و تنها برای ارزیابی و امکان چاپ، به مجله تدریس پژوهی ارسال گردیده است.

References

- Akbar, A. (2019). *The Discourse of Backwardness among Iranian Intellectuals*, Tehran: Forozan Rooz.
- Boroujerdi, M. (2009). Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism”, Translated by Jamshid Shirazi, Tehran: Forozan Rooz.
- Esfijani, Azam et al (2008). Comparison of Iran's elementary science textbooks in terms of attention to various skills in the research process with America and England, *Curriculum Studies Quarterly*, No. 8: 133-155.
- Gellnwr.E(2022). *Nations and Nationalism*, translated by Abolfazl Minouifard, Tehran: Gam Nou.
- Herfati Sobhani Leylabadi, M. (2019). Content Analysis of the Junior High School Textbooks in Terms of the Amount of Attention Paid to Components of the Cultural Capital. *Culture Strategy Quarterly*, 12(46), 165-196.
- Kalateh Sadati, A. (2014). We and Midas Magic; Islamic World and Critical Occidentalism. *Occidental Studies*, 5(1), 61-79.
- khaleghpanah, K. (2019). Is orientalism and reverse orientalism ending. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 2(2), 144-137.
- Mahdizadeh, S. M. (2007) *Media and Representation*, Tehran: Office of Media Studies and Planning.
- Manuel. C. (2001). *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Translated by Abdulahed Aliqlian and Afshin Khakbaz, Tehran: Tarhe Nou.
- Najafi, H., Jafari Harandi, R., & Sobhani Nejad, M. (2015). Content Analysis of Theology Textbooks in High School Regarding the inclusion of Topics of Islamic Life Style Mentioned in Ĥujurāt Surah. *The Journal of New Thoughts on Education*, 11(1), 79-101.
- Organization of research and curriculum planning. (2021). *Contemporary History of Iran*, Tehran: Iran Textbook Publications.
- Organization of research and curriculum planning. (2021). *Cultural analysis*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *Geography 2*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *History 3*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *Religion and life 3*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *Sociology 1*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *Sociology 2*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Organization of research and curriculum planning. (2021). *Sociology 3*, Tehran: Iran textbook publishing house.

Pyne, M. (2011). *Reading Theory: An Introduction to Lacan, Derrida, and Kristeva* Translated by Payam Yazdanjo, Tehran: Markaz.

Robertson, R. (2000) *Globalization: Social Theory and Global Culture*, Translated by Kamal Poladi, Tehran: Thaleth.

Roostaei, M. T., Ranjbar, M., & Shirkhani, A. (2020). The essence of the West and modernity in Shariati thought. *Occidental Studies*, 11(21), 99-119.

Said.E.(۲۰۰۴) *Orientalism*, Translated by Abdul Rahim Gawahi. Tehran: Islamic Culture Publishing House.

Sayyid. Bobby S. (2000). *A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism* Translated by Gholamreza Jamshidiha and Musa Anbari. Tehran: Tehran University Press.

Van Dijk, T. A. (2014), *Ideology and discourse*, translated by Mohsen Nobakht, Tehran: Siahroud.

Van Dijk, T. A. (1993), *Principles of Critical Discourse Analysis*, in: *The Study of Discourse Analysis, Discourse & Society*, 4 (2), pp: 249-283.

Van Dijk, T. A. (1993), *Stories and Racism*, in: D. Mumby, *Narrative and Social Control*, Newbury Park, CA: Sage, 121-142.

Van Dijk, T. A. (1996), *Discourse, Power and Access*, in: Carmen Rosa Caldas- Coulthard and Malcolm Coulthard, *Text and Practices, Readings in Critical Discourse Analysis*, pp: 84-104, London: Routledge.

Van Dijk, T. A. (1997), *The Study of Discourse*, in: *Discourse Studies: An Interdisciplinary Introduction*, London: Sage publication.

Van Dijk, T. A. (2006). Ideology and Discourse Analysis. *Journal of Political Ideology*, 11(2):115-140.

Van Dijk, Teun A. (2001), " Multidisciplinary CDA: a plea for diversity " in Wodak, Ruth, Mayer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications Ltd: London: 95 –121.